

TRABALLO SOCIAL E PODER, UNHA APROXIMACIÓN FOUCAULTIANA

Zeltia Cerviño Rodríguez.
Grao en Traballo Social, Universidade de Vigo.
zeltiacero9@gmail.com

RESUMO

Ao longo do presente traballo fin de grao preténdese reflexionar sobre o poder na profesión do traballo social, mediante o percorrido metodolóxico trazado por Foucault para desenvolver a súa analítica do poder. Para este propósito examínanse unha serie de observacións metodolóxicas seleccionadas polo propio autor, en textos como *Microfísica do poder*, *A vontade de saber*, *Vixiar e Castigar* y *A orde do discurso* entre outras. As preocupacións do método que se desenvolven nas súas obras, son concepcións do poder que rexeitan a terminoloxía negativa e represiva do termo. O poder debe ser considerado como unha rede produtiva que atravesa todo o corpo social máis que como unha instancia negativa que ten como única función reprimir. Ao reflexionar sobre as cuestións que expón Foucault, verase o seu interese por descifrar a mecánica do poder, os efectos que crea e o poder do discurso como ferramenta deste, en suma: a relación triangular entre poder, verdade e discurso.

PALABRAS CLAVE

Discurso, limiares de modernidade, microfísica do poder, traballo social e poder, relacións usuario e profesional, traballo social e discurso.

RESUMEN

A lo largo del presente Trabajo Fin de Grado se pretende reflexionar sobre el poder en la profesión de Trabajo Social, por medio del recorrido metodológico trazado por Foucault para desarrollar su analítica del poder. Para este propósito se examinarán una serie de observaciones metodológicas seleccionadas por el propio autor, en textos como *Microfísica del poder*, *La voluntad de saber*, *Vigilar y Castigar* y *El orden del poder* del discurso entre otras. Las preocupaciones del método que se desenvuelven en sus obras, son concepción del poder que rechaza la terminología negativa y represiva del término. El poder debe ser considerado como una red productiva que atraviesa todo el cuerpo social más que como una instancia negativa que tiene como única función reprimir. Al reflexionar sobre las cuestiones que plantea Foucault, se verá su interés por descifrar la mecánica del poder, los efectos creados y el poder del discurso como herramienta del mismo, en suma; la regulación triangular entre poder, verdad y discurso.

PALABRAS CLAVE

Discurso, umbrales de modernidad, Microfísica del poder, Trabajo Social y poder, relaciones usuario y profesional, Trabajo Social y discurso.

ABSTRACT

Throughout this Final Degree Project, it intends to reflect on power in the Social Work profession, through the methodological path traced by Foucault to develop its power analytics. For this purpose, a series of methodological observations selected by the author himself will be examined, in texts such as *Power Microphysics*, *The Will to Know*, *Monitor and Punish* and *The Order of the Power of Speech* among others. The concerns of the method that unfold in his works are a conception of power that rejects the negative and repressive terminology of the term. The power must be considered as a productive network that crosses the entire social body rather than as a negative instance whose sole function is to repress. In reflecting on the issues raised by Foucault, his interest in deciphering the mechanics of power, the effects created and the power of discourse as a tool of the same will be seen, in sum; the triangular regulation between power, truth and discourse.

KEYWORDS

Speech, umbrales of modernity, microphysics of power, social work and power, user and professional relationships, social work and speech

INTRODUCCIÓN

Neste traballo fin de grao propónse examinar o concepto de poder que estaría contido no pensamento filosófico-político de Foucault. O concepto de poder, non remite, necesariamente, ao estudo dun concepto “único” e “unívoco” deste.

Esta concepción leva a estudar o concepto de poder do que Foucault fala ao longo das súas obras, e por medio deste, baséase na comprensión, nas nocións e nos usos da categoría de poder dende o traballo social. Recoñecer estas distincións encamiñanos cara á explicación de que o poder non é fixo, se non que está en continuo movemento, pódese exercer dende distintos ámbitos, modos e incluso categorías, pero sempre se exerce, é ubicuo. As nocións de poder na obra de Foucault e a súa interacción coa profesión de traballo social.

O propósito deste proxecto é contribuír dende a perspectiva de Foucault sobre a operación do poder dos e das traballadoras e traballadores sociais. Para este propósito expóñense tres apartados clave. O primeiro é Foucault e as relacións de poder, especificamente os discursos, o Estado, a sociedade e o individuo e a microfísica do poder, dispositivos que fan posible o exercicio de poder na cotidianeidade dos individuos. O segundo apartado no que se divide o traballo é unha breve recompilación dos coñecementos da época xenealóxica do autor francés onde se delinean as posibles relacións de forza que se exercer por medio do termo poder. O terceiro é a explicación dos anteriores apartados, pero dende a visión do traballo social e os seus profesionais, baseándonos no poder de autoridade e dominación propia dos profesionais que están en contacto directo coas persoas.

Á parte de analizar os distintos modos de poder e de trasladar esta información ao o ámbito do traballo social, propúxose examinar o concepto de poder que estaría contido no pensamento filosófico-político de Foucault.

A noción de poder, non remite, necesariamente, ao estudo dun concepto “único” e “unívoco” deste. O poder do que Foucault fala ao longo das súas obras, baséase na comprensión, nas nocións e nos usos da categoría de poder. Recoñecer estas distincións encamiñanos cara á explicación de que o poder non é fixo, se non que está en continuo movemento, pódese exercer dende distintos ámbitos, modos e incluso categorías, pero sempre se exerce, é ubicuo. Esta concepción levou neste traballo a estudar as nocións do concepto de poder e trasladalo ao traballo social.

FOUCAULT E AS RELACIÓNS DE PODER

O poder para Foucault

Para comezar a explicar o que significa poder para Foucault temos que facer alusión a aspectos distintos que converxen nun punto onde eclosiona de forma máis visible o poder.

Na súa obra inaugural, *A Orde do discurso* (Foucault, 1970, p.9), o autor guíanos a non ter medo de demostrar o noso discurso, hai tempo que se espera o seu rexurdir, hai un lugar que está esperando por el, pero que á súa vez o quere danar, isto significaría que, se se consegue algún poder sería noso, unicamente de quen o obtivera.

Este parágrafo, amósanos algo que para Foucault é moi importante, a produción do discurso. Esta creación á súa vez dinos que está controlada, seleccionada e redistribuída por procedementos que teñen por función conxurar poderes e perigos, dominando así os acontecementos que poidan xurdir de forma espontánea.

Polo tanto para Foucault, o discurso, non é aquilo que traduce as loitas e os sistemas de dominación, se non o medio polo que se loita para adquirir o poder. (Foucault, 1970, p.11).

Outro punto clave para o autor, son os sistemas educativos, esa forma política de manter ou de modificar os discursos, con saberes e poderes que implican un sistema legalmente instituído como instrumento de todo individuo na sociedade.

Esta primeira visión de como confortar o poder, adentarnos no significado que ten a verdade para alcanzar o poder desexado. A súa análise parte do funcionamento das estruturas instauradas socialmente. A partir deste momento o autor, na súa obra *Vixiar e castigar* (2003), analiza os sistemas carcerarios onde utilizan un modelo disciplinario impartido dende un constructo de poder absoluto. Tamén nos fala na súa obra *Vixiar e castigar* de que hai que deixar de describir o poder dende termos negativos como; “exclúe”, “reprime”, “censura” ou “oculta” entre outros, para darlle o valor de producir realidades, ámbitos de obxecto ou rituais de verdade, lévanos polo tanto a que o individuo e o coñecemento xorden desta produción de poder.

Como se pode observar neste punto, o autor volve falarnos da unión que existe entre a verdade e o poder, todo isto instaurado por un discurso previo delimitado e censurado en certas partes.

A censura da que fala Foucault poder ser modificada por medio de ferramentas como o saber para “rexeitar a disolución universalista da denuncia” (Foucault, 1977, p.166), e dicir, descubrir unha verdade ou simplemente reducir a opresión discursiva que o Estado exerce sobre a poboación, exercer poder pero dende outro punto de partida.

A Microfísica é un texto onde o filósofo crea outra expresión do poder, un dispositivo onde a súa identidade son as relacións de poder e a súa ferramenta é a escritura, elemento que fará romper o sistema homoxéneo dos equilibrios. Con sistema homoxéneo refiro a eses discursos verdadeiros que son subministrados á poboación e que por medio das relacións de poder e as ferramentas para desmantelalo, producimos acontecementos de forma indirecta. Son indirectos porque a vontade da verdade pertence oculta baixo os efectos.

Para rematar, debemos estar convencidos de que toda a poboación debería cuestionarse, ser crítico da orde existente e teñen que buscar explicacións diverxentes ao que se da por aceptado, ao imposto polos paradigmas, co fin de entender a esencia do “cambio”, do poder e da capacidade transformadora. Trátase de ‘ter do presente unha percepción espesa’ (Foucault, 1975, p.109).

O discurso para Foucault

Neste apartado preténdese ofrecer unha análise do discurso, non só como unha formulación teórica, se non como un conxunto de proposicións conceptuais empregadas como ferramentas analíticas para o discurso.

Para Foucault débese abordar unha análise de tres grandes estancias ou forzas, as cales denomina Saber, Poder e Subxectividade.

Estas instancias, segundo sinala o autor, na súa obra *A orde do Discurso* (1970), non son contornos definitivos, se non que son cadeas de variables relacionadas entre si, esta explicación diríxenos cara ao individuo porque nesta mesma obra Foucault fálanos de que: “se (o discurso) consegue algún poder, é de nos de quen o obtén” (Foucault, 1970, p.10).

Para Foucault os obxectos do discurso existen no marco dun réxime de existencia. En toda realidade existen, uns obxectos que son considerados lexítimos e outros que non se pode falar deles, pero non por iso deixan de existir, todos eles forman parte do discurso no marco das prácticas discursivas, que existen arredor das tres instancias¹ que denomina o autor, e poden ser analizadas a partir das superficies de emerxencia, as instancias de delimitación e as reixas de especificación.

¹ Saber, Poder e Subxectividade

Para comprender as superficies de emerxencia, Foucault na súa obra *A orde do Discurso* (1970), indaga en varios campos de actuación e un deles é a educación, por medio da cal, investiga as superficies de emerxencia do obxecto denominado formación, calidade e disciplina entre outros, permítenos propoñernos diversas interrogantes como: por que foi nomeado así, como, por que emerxeu este obxecto e non outro, como foi nomeado ao longo do tempo. De igual xeito sería importante propor de que forma está nomeado e renomeado este concepto e por medio de que dimensións. Todas estas cuestións que nos expomos, trasládanos a designar as desigualdades que son proporcionadas por medio da exclusión dalgúns individuos en razón da teorización conceptual, de regras xa fixadas por parte da institución xa normalizada histórica e socialmente.

Outra ferramenta de análise que Foucault nos propón son as instancias de delimitación. Para o autor todo campo de coñecemento está delimitado, marcado e separado, por iso se producen as instancias de delimitación. Volvendo ao campo da educación, podemos dicir que existe a instancia privilexiada que é posuidora de determinados saberes e prácticas (recoñecidas), respecto doutros. Valería saber por que se privilexia a algunhas prácticas e saberes e á súa vez por que se exclúe a outros, que nin sequera se nomean ou se evita nomear. A partir de aquí poderíamos expor a interrogante de que tipo de formación se nomea como privilexiada, que tipo de subxectividades intenta promover, que tipo de procesos favorece e como define o suxeito educado e que lugar ocupa nesta trama.

A terceira instancia que Foucault nos ofrece para analizar os obxectos son as reixas de especificación. Seguindo no campo da educación e baixo a análise de Foucault, pode ser empregada para intentar separar, opoñer, reagrupar, clasificar e derivar entre outros os distintos elementos que aparecen articulados no concepto de “formación” ou as distintas formas de nomear os obxectos do discurso educativo. É dicir, as reixas de especificación son instancias que sistematizan os nosos coñecementos, o que provoca que fixemos a nosa mirada, a nosa linguaxe e nosa forma se enlazar as cousas entre aquilo que vemos e dicimos.

Foucault no ano 1999, sinala unha ferramenta máis por medio da cal se pode analizar a formación dos obxectos, para iso expón no seu libro *A orde do discurso*, o seguinte, “o discurso é outra cousa distinta do lugar ao que se veñen depositar e superpoñer, como nunha simple superficie de inscrición, uns obxectos instaurados de antemán”. Polo tanto, do que se trata é de “saber o que os fixo posible, e como estes “descubrimentos” puideron ser seguidos doutros que se volveron ocupar deles, rectificándoos, modificándoos ou eventualmente emulándoos” (Foucault, 1999, p.69).

O anteriormente exposto guíanos a comprender os dispositivos de formación existentes e de que forma os suxeitos se encontran atados ás liñas de saber e poder.

Biopolítica e poder

Unha vez explicado o poder e o significado do discurso para Foucault, farase unha análise do concepto de poboación, sociedade civil e Estado.

De cordo coa análise foucaultiana o concepto de “poboación” aparece cun dobre referente. A especie humana é entendida na súa dimensión biolóxica, tamén denominada público², e na súa dimensión de “naturalidade”, que neste caso aparece como obxecto de goberno, este feito depende de variables que deben ser coñecidas para actuar coas opcións administrativas ou modificadoras e así conseguir resultados específicos a nivel poboacional. De aí que sexa a biopolítica, definida ante todo como unha técnica de goberno ambiental, na que a poboación está composta por suxeitos libres gobernables indirectamente. As accións levadas a cabo polos gobernos oríentanse como a administración de intervencións sobre o espazo natural e artificial habitado por unha multiplicidade de individuos. En efecto, preténdese actuar de forma indirecta sobre o individuo, isto significa que a influencia é exercida sobre o medio, os seus elementos e os factores que inflúen sobre a poboación, tanto na súa dimensión pública como na do corpo vivente. En consecuencia, as tecnoloxías de seguridade (exercicio de poder) crearán unha orde de acción sobre o posible campo de acción dos suxeitos. Así, a seguridade funcionará como unha tecnoloxía de poder onde o obxecto estratéxico será como sempre a administración dun determinado corpo poboacional, estabilizado estatisticamente arredor de regularidades útiles economicamente e que non poñan en perigo a política, a través da produción controlada ambientalmente da liberdade.

De acordo con Foucault, o estudo do liberalismo, forma o marco xeral da biopolítica, xa a limitación da práctica gobernamental, xera unha dobre función, porque os suxeitos de dereito sobre os que se exerce soberanía política xorden como unha “poboación” que o goberno debe manexar. Esta explicación dá a coñecer o concepto de “sociedade civil”, entendida como unha realidade de transacción por medio da cal se lle intenta dar resposta á problemática de: como respectar o dereito dun espazo de soberanía e a dificultade de facelo por medio de suxeitos económicos³. Neste sentido, a

---

² denomínase público, dende o punto de vista das súas opcións, as súas maneiras de facer, os seus comportamentos, os seus hábitos, os seus temores, os seus prexuízos(...): o conxunto susceptible de sufrir influencia da educación, das campañas, das convicións. (Foucault, 2018, p.127)

³ Os suxeitos económicos son entendidos como procesos de produción e intercambio (Blengino, 2018, p.132).

tecnoloxía liberal de goberno e segundo as definicións de Foucault, é un goberno omnipresente e axustado ao dereito, orientada á administración da sociedade, e respectuosas coas regras da economía. Polo tanto, o liberalismo, limita os seus obxectivos gobernamentais na esfera económica e na medida en que se exerce como unha administrador da sociedade por medio da produción de liberdades controladas.

Foucault tras analizar a tradición liberal que presentan os gobernos, suñña que esta artimaña, implica un goberno biopolítico de sociedade que ten por obxectivo a administración desta a partir de dispositivos de seguridade orientados a produción e o consumo de liberdades.

Por último, debemos comprender o triángulo soberanía, disciplina e goberno todas eles en termos de gobernamentalidade que se debaten entre si: gobernamentalidade na verdade, na racionalidade do Estado e na racionalidade dos gobernados. Dentro destas liñas de tendencias dominantes na modernidade e como forzas de goberno, Foucault sitúa tanto a gobernamentalización na racionalidade económica dos gobernos⁴, como a gobernamentalidade dende o punto de vista do social⁵ e a gobernamentalidade de partido. Todas estas maneiras de exercer poder sobre a poboación e sociedade civil son definidos polo autor como formas de diminución e afastamento das gobernamentalidades de épocas anteriores, principalmente, da forma de gobernar en racionalidade co Estado.

Microfísica do poder

Como puidemos observar nos apartados anteriores, a noción de poder para Foucault non é un elemento que se adquira, o poder exerceuse en relacións non igualitarias. Está presente en todos os ámbitos da sociedade, todo está impregnado de poder. A maiores, o autor sostén que toda a sociedade é un complexo de relacións de poder (Álvarez-Uría, & Varela, 1994, p.83).

Para Foucault a concepción do poder vai dende arriba e en todas as direccións, xa que non existe unha estrutura xeral que identifique todas as relacións de poder existentes. O que ocorre é que se deben analizar as forzas conxugadas nunha determinada sociedade e por iso temos que analizalas. Por iso o filósofo francés ten como obxectivo: “(...) asimilalo en todas as

---

⁴ Liberalismo clásico, poñer significado

⁵ Liberalismo embridado, concepto de Harvey (2007:17), fai referencia ao neoliberalismo e permite captar tanto a inclusión na devandita tradición liberal como a súa especificidade. Polo tanto o concepto de embridado, remite a idea de rede de construcións sociais e políticas que baixo a gobernamentalidade liberal restrinxen ou planifican a estratexia económica e industrial. (Blengino, 2018, p.132)

súas formas e institucións máis rexionais, máis locais, sobre todo alí onde, saltando por riba das súas regras de dereito que o organizan e o delimitan, esténdese máis alá delas, invístese en institucións, adopta a forma das técnicas e promove instrumentos de intervención material” (Álvarez-Uría, & Varela, 1994, p.142).

Foucault sostén que as relacións de poder teñen un efecto asimétrico entre os suxeitos, en todas os ámbitos da sociedade, debido ao seu carácter inherente. A parte, este tipo de poder sempre está asociado a unha relación dual, onde o poder é exercido sobre o outro, un exemplo claro sería o poder exercido polo mestre sobre o estudante. Así que para Foucault a noción de poder non é a que exerce o Estado soberano sobre a poboación, se non tal e como escribe na súa obra *A Microfísica do Poder*: “(...) máis ben é o solo movedizo e concreto sobre o que ese poder se incardina” (Álvarez-Uría, & Varela, 1994, p.157)

Neste sentido, o filósofo tenta que comprendamos que a base do poder son intereses, e sono xa que a natureza así o esixe. Foucault fai unha análise máis detallada e distingue entre poder e os mecanismos de poder -o control- o que pode entenderse como verdade e o efecto da verdade, polo tanto e tal e como nos diría o autor, o home nunca pode escapar do poder.

En suma, o poder debe concibirse como un conxunto de manobras, tácticas ou técnicas que compoñen unha estratexia, cruzando as institucións e os aparellos estatais, pero a súa multiplicidade non se esgota nestes, porque percorre todo o corpo social. Foucault suxire un modelo relacional de poder, materializado nun campo de forzas sen finalidade identificable.

Deste xeito, o discurso para Foucault sobre o poder pretende afastarse da política pero, ao longo do seu percorrido, a política incide no social, xa que o poder, segundo nos comenta o autor, xerese, como xa mencionamos con anterioridade, dende a relación social como unha xenealoxía e como unha topografía de cada espazo e ámbito do social, está determinado polo poder nas súas máis invisibles redes.

O poder sería polo tanto unha estratexia e os seus efectos non poden ser atribuídos a unha apropiación, senón a disposicións, tácticas, técnicas ou funcionamentos que non son adquiridos ou conservados polas clases dominantes, senón que son o efecto dun conxunto de posicións estratéxicas. En resumo, o poder carece de homoxeneidade, pero defínese polas singularidades que atravesas. Foucault mostra que o Estado aparece como un efecto de conxuntos ou como resultado dunha multiplicidade de engrenaxes e núcleos que se sitúan a un nivel completamente distinto e que constitúen por si mesmas unha “microfísica de poder”.

O PODER COMO RELACIÓNS DE FORZA

Características xerais da xenealoxía

Para comezar a explicar os trazos xerais da xenealoxía para Foucault, temos que mencionar a Nietzsche, autor moi influente e presente nas múltiples obras do filósofo francés. Esta conexión entre ambos os autores débese ao desexo de comprender a proposta xenealóxica, o seu alcance e utilidade para as ciencias sociais.

Foucault, unha vez impregnado pola xenealoxía nietzscheana, realiza un xiro e encamiñase cara a un pensamento máis xenealóxico ca en etapas anteriores, onde a súa transmisión era máis arqueolóxica⁶ e marcada polo estruturalismo reinante. Polo tanto, a xenealoxía para Foucault, propónse como unha forma de facer historia e ten como meta, a conformación de saberes e de discursos onde non é necesario destacar un suxeito que sexa transcendente nos acontecementos que se estudan ou se analizan.

Foucault sinala que a xenealoxía se opón un a un aos postulados da busca da orixe e por iso nos di que “Detrás das cousas hai unha “cousa ben distinta”: en absoluto o seu segredo esencial é sen data, senón o segredo de que non ten esencia, ou de que a súa esencia foi construída peza por peza a partir de figuras que lle eran estrañas” (Foucault, 1971, p.138), isto significa que a xenealoxía non presupón esencias, senón que as nega radicalmente, e este é o seu primeiro principio. As esencias son producidas, construídas historicamente a partir de elementos heteroxéneos e dispersos. Tal e como nos di Nietzsche: “Toda “cousa” ten unha historia “a historia enteira é unha “cousa”, dun órgano, dun uso, pode ser así unha ininterrompida cadea indicativa de interpretacións e reaxustes sempre novos, cuxas causas non teñen sequera necesidade de estar relacionadas entre si, antes de que sucedan e se releven dun modo meramente casual”.

Tras facer unha pequena explicación do que significa para Foucault a xenealoxía e que obxectivo principal pouse. Debemos concluír este apartado facendo un breve resumo do que a xenealoxía lle interesa, este concepto mostra interese polo discontinuo, o diverso, o múltiple e o baixo. Dirixe os seus ataques cara á “esencia” das cousas, mostrando o seu estado real de dispersión. Non trata a historia como un todo que se pode reducir a unha finalidade orixinal e máis alta. Non busca a orixe, senón o comezo: a procedencia do acontecemento singular na articulación do corpo e historia, na súa irrupción nun estado de forzas, loitas e dominacións que se ven modificadas.

---

⁶ Historia de la locura en la época clásica, Las palabras y las cosas, La arqueología del saber

Limiars de modernidade

Para dilucidar a idea de limiar de modernidade, faremos referencia a obra de Foucault *Arqueoloxía do saber* (1999), na cal se emprega o concepto de “limiar” para trazar as emerxencias distintas dunha formación discursiva. Nesta explicación o autor, diferencia entre limiar de positividade, limiar de epistemoloxía, limiar de cientifidade e limiar de formalización para indicar que as formacións discursivas non están suxeitas a unha cronoloxía regular e homoxénea⁷.

Por conseguinte, o concepto de limiar permítenos eludir a creación dun corte único e a diminución dunha serie de desprazamentos heteroxéneos que constitúen os diversos limiars. Posto que nun sentido semellante, as formacións discursivas deben ter en conta os diferentes limiars e a análise de poder toma en consideración os desprazamentos ou os distintos limiars que sinala Foucault, e que lle dá o nome de “limiar de modernidade”, potenciando a heurística do concepto de limiar, realizada no período arqueolóxico do autor, e permítenos examinar as mutacións históricas na súa heteroxeñidade, a través da lóxica estratéxica. É así, que neste xuízo, o concepto de limiar é artellado por medio de conceptos como o de emerxencia ou de procedencia⁸, os cales fixan a análise xenealóxica das relacións de poder.

De xeito que, os limiars de modernidade permiten estudar os acontecementos nesgados polos fins últimos⁹ ou orixes impolutas, a partir dos acontecementos históricos. Estes feitos, corren a Foucault e permítenlle utilizar a idea de limiar como o seu obxecto principal de estudo histórico, aludindo ao termo como o punto inicial dun diagnóstico do presente que se articula arredor do concepto de universalización¹⁰ do saber-poder de occidente.

Unha vez situado o concepto de limiar de modernidade, Foucault, delimita a un período situado entre 1580 e 1650, e para unha maior acotación e distinción do seu estudo diferencia tres desprazamentos cruciais para o noso presente. O primeiro sería o que denominou como “movemento cartesiano” ou “limiar de modernidade filosófica”, nel indica o desprazamento

⁷ As formacións discursivas non pasan de maneira sucesiva polos distintos limiars, senón que se transcorre polos estadios naturais dunha maduración biolóxica en que a única variable sería o tempo de latencia e a duración dos intervalos.

⁸ A categoría de “procedencia” significa, segundo Foucault na súa obra *Microfísica do poder*: “(...) é descubrir que a raíz do que coñecemos e do que somos non é en absoluto a verdade nin o ser, se non a exterioridade do accidente”

⁹ “Estes fins aparentemente últimos non son nada máis que o episodio actual dunha serie de servilismos: o ollo serve antes para a caza que para a guerra” (Álvarez-Uría, & Varela, 1994, p.15).

¹⁰ A partir do limiar de modernidade, o discurso europeo desenvolveu poderes universais xigantescos. (Pons, 2006a)

da filosofía como práctica espiritual, a filosofía como modo coñecemento (científico-racional). Tamén sinala que o “movemento cartesiano” actuou de dúas maneiras: revalorizando filosoficamente o “coñécete a ti mesmo” e desvalorizando o “cóidate a ti mesmo”.

Por conseguinte, Foucault trae o limiar de modernidade filosófico-científico, na súa obra *Dits e Écrits I* como: “a forma de pensamento que se interroga sobre o que lle permite ao suxeito ter acceso á verdade, a forma de pensamento que intenta determinar as condicións e os límites do acceso do suxeito á verdade”.

O segundo, relata o que designa como “movemento hobbesiano” ou “limiar de modernidade xurídica”, esta corrente clarifica a soberanía como un contrato entre dous individuos que temen pola seguridade da súa vida e pactan co fin de protexela, ingresando así a vida na conta política e o dereito soberano de facer morrer ou deixar vivir, e que gradualmente, orixinará a emerxencia dun biopoder oposto, que o complementará empregando o facer vivir e deixar morrer, é dicir, créase unha ruptura entre soberanía antiga e moderna.

O terceiro desprazamento, é o “movemento antimachiaveliano” ou “limiar de modernidade governamental”, atopado na reflexión e exercicio do goberno político como relación do goberno político de principado¹¹ ao modelo de exercicio inmanente e múltiple de dispositivos de poder, no que o seu branco é a relación existente entre homes e cousas e a súa finalidade morará nas mesmas cousas que se pretenden administrar¹². Polo tanto este concepto encamiñaranos na arte de gobernar no campo da reflexión política.

As tres transformacións mencionadas con anterioridade, conflúen nun punto que Foucault denominou *A vontade de saber* ou “limiar de modernidade biolóxica” (Foucault, 2000b), este nomeamento acepta abrir o noso presente á dimensión biopolítica, a cal se converteu nunha forma dominante de exercer o poder mediante a hexemonía liberal.

Gobernamentalidade e a súa política de verdade

Este apartado permitiranos afondar un pouco máis nas relacións de forza que exerce o Estado sobre a poboación como especie¹³ e como público¹⁴. Unha vez feita esta diferenciación, Foucault volve estudar xenealoxicamente

¹¹ Concibido por Maquiavelo (Blengino, 2018, p.69).

¹² Para administrar utilizan tácticas diversas que non poden reducirse ao uso de instrumentos legais (Blengino, 2018, p. 69).

¹³ Poboación considerada bioloxicamente (Blengino, 2018, p. 221)

¹⁴ Poboación considerada dende; “as súas opinións, as súas maneiras de facer, os seus comportamentos, os seus hábitos, os seus temores...” (Blengino, 2018, p. 221)

te a emerxencia do público (poboación) e da tecnoloxía de “gobierno de espíritos” (Blengino, 2018, p.221), e este é punto de partida para explicar o nacemento da gobernamentalidade moderna, creada a apartir dos economistas e publicistas que aprenden a manipular a opinión, por medio da distorsión do campo da realidade.

Esta distorsión da realidade encamiñanos cara a unha política onde a opinión do público comezará a ser imprescindible para esta nova forma de gobernamentalidade, onde o goberno intenta axustar a verdade a racionalidade do propio Estado ou dos seus gobernantes. Isto implica que o público será constituído como suxeito-obxecto¹⁵ dun poder que se aproveita da “opinión” pública para dirixir, controlar e conducir a maneira de actuar da poboación por medio dos seus comportamentos como suxeitos políticos e económicos.

A formación histórica do campo de actuación dos gobernos, esténdese ata o neoliberalismo, por medio deste tipo de intervención, onde se pretende gobernar por medio da constitución dun consenso que queda en mans dos *Mass Media*. Pero para obter o devandito consenso utilízanse elementos heteroxéneos como: prexuízos, temores e a esixencia da opinión pública, todo este sistema de correlación en que se organizan os efectos, permitíranos expoñer como este consenso actúa como reforzo dunha tecnoloxía ambiental, delimitando e creando así unha orde social.

Este control exercido polo Estado, pertence á época do Estado gobernamentalizado e dálle consistencia á configuración dunha arte de gobernar baseada no estímulo do perigo. Este estímulo de perigo, ten unha dobre abordaxe (un xogo estratéxico). A primeira serían as *tecnoloxías securitarias*, as que condicionan o medio para construír individuos sometidos a unha situación de perigo constante e a segunda serían as *tecnoloxías de subxectivación*, neste caso condicionan os individuos para que “experimenten a súa situación, a súa vida, o seu presente e o seu futuro como portadores do perigo” (Pons, 2007). É así que a investigación realizada por Foucault sobre a forma liberal de gobernar o público: “Vemos en todas partes esa estimulación do temor ao perigo que en certo modo é a condición, o correlato psicolóxico e cultural interno do liberalismo. Non hai liberalismo sen cultura do perigo”. (Pons, 2007).

Polo tanto, o control das tecnoloxías de seguridade e da súa organización racional, xera limitacións nas funcións estatais, facendo do liberalismo unha tradición governamental que intervén a través dun medio perigoso e a partir da difusión dun discurso que potencie e constrúa unha cultura de perigo. Este discurso é reactualizado, adaptando e animando a situación do público

---

¹⁵ Suxeito-obxecto: suxeito dun saber que é a “opinión” e obxecto dun saber que fai foco sobre esa opinión. (Blengino, 2018, p.222).

que debe implantar a cultura de perigo, isto significa que dará lugar a políticas secundarias, “toda unha educación de perigo”, vinculada a estímulos de medo. Esta cultura de perigo, denota que sen ela o liberalismo non existiría e non se conxugaría nunha forma de gobernamentalidade máis penetrante como é o neoliberalismo. En efecto, os individuos están sometidos a un constante perigo, subxugados baixo unha economía de competencia que orixina medo por conservar a calidade de vida ou simplemente por conservar esta. Aínda así, o maior dos perigos dos gobernos neoliberais é o medio ambiente -unha forma sofista de loitar pola supervivencia-, xa que fan unha loita entre os máis aptos para e en competencia do mercado. Por outro lado, os gobernos utilizan métodos psicolóxicos, procesando unha cultura de perigo, nunha sociedade cohesionada polo temor dunha serie de perigos que ameazan a súa vida.

O consenso social é xerado pola acción de determinados grupos que interveñen como instrumentos do Estado a partir da difusión de certas ideas e prexuízos, que provoca así unha difusión organizada de ideas concretas empregadas para instalar unha orde interior. A difusión de prexuízos “é paradigmático” xa que o consenso despregará diferentes opcións políticas pero sempre baixo a hexemonía neoliberal.

Foucault relata que existe a necesidade de expoñer o exilio político, os seus efectos ideolóxicos, teóricos e prácticos, xa que foron os exiliados “un notable axente de difusión” (Blengino, 2018, p. 225) e tamén crearon a concienciación política do mundo contemporáneo. Por outra banda, o filósofo describe as prácticas centrais construídas por medio dun consenso liberal como: “o cinismo dunha crítica mercantil oposta a acción do poder público”, isto provocou que se fortalecesen actitudes críticas ante calquera política de intervención governamental.

O estado: poder, liberdade e dominación

Retomando a ética do coidado dun mesmo e a transformación que o Estado xera arredor do concepto de liberdade, debemos comprender as relacións de poder como “afirmativas e produtivas” (Foucault, 2000b, p. 234).

Para ser máis exactos, o que se pretende por medio do poder, é a súa comprensión, e neste caso, en termos de gobernamentalidade, tal e como Foucault o fai no seu libro *A vontade de saber* (2000), onde analiza os eixes das relacións de poder-produción da liberdade-prácticas de resistencia.

Como xa se sabe o poder é produtivo, isto significa que compón suxeitos nun dobre sentido: o primeiro sería os suxeitos prendidos polo control e a dependencia do outro e o segundo serían os suxeitos amarrados a propia

identidade polas diferenzas técnicas de si. Esta dobre vertente derívanos no concepto de gobernantalidade, noción que levamos explicado ao longo do traballo e que nos axuda a entender o control das condutas do outro e como esta dominación actúa sobre as accións do outro provocan delimitacións na súa acción. Así que exercer o poder dentro dun marco conceptual como é o de gobernantalidade, implica actuar sobre a conduta do outro, na medida que o outro suxeito é actuante. Polo tanto, e baixo o criterio do filósofo Foucault, “onde hai poder hai resistencia” (Blengino, 2018, p. 234), isto significa que as resistencias non parecen ser externas ao poder, senón coextensivas e contemporáneas a el.

Para seguir, temos a obriga de buscar os fundamentos e caracteres da liberdade e a resistencia, e as súas implicacións dentro do poder en termos gobernantais. Estes cuestionamentos, abren dous binomios que é necesario explicar. O primeiro sería estado de dominación-liberación, conceptos linde vinculados á fixación física e á naturalidade, tamén teñen a tarefa de relacionar poder e práctica da liberdade, a través da cal se delimitan e constitúen os seus significados.

Para continuar, concibimos que falar de liberdade e dominación de forma tan xeral implicaría non poder entender os significados que o propio autor lle dá.

Así que para unha maior aclaración, o concepto de liberación, entendido como unha correlación represiva do poder, significa: “natureza ou un fondo humano que se viu enmascarado, aliñado ou aprisionado en e por mecanismos de represión” (Álvarez-Uría, & Varela, 1996). De maneira correlativa, Foucault define o concepto de estados de dominación como relación de poder unilaterais, onde os suxeitos están baixo o dominio doutro, transformándose o individuo nun monifate sobre o que exercer unha “violencia infinita e ilimitada”. Deste xeito, as relacións de poder son heteroxéneas, móbiles, reversibles e supoñen liberdade en ambos sentidos, mentres que os estados de dominación obstrúen calquera oportunidade de practicar a liberdade e a resistencia. Como aclaración, as prácticas de liberdade e resistencia están en correlación coas relacións de poder xa que se trasladan ao interior desta, pero a liberdade pola contra exprésase como a exteriorización do poder, identificada en certa medida como natural do ser humano que da mesma forma se ve coaccionada e non lle permite ao home avirse coa súa natureza.

O sentido absoluto dos conceptos de “liberación” e “estado de dominación”¹⁶, significa entender a análise das relacións de poder como a exclusión da determinación física e a naturalidade por principio.

---

¹⁶ Fan alusión a esfera da naturalidade e determinación física

PODER NO TRABALLO SOCIAL

Xurdimento do traballo social crítico

As teorías críticas, son en certa medida formas contemporáneas recentes na historia do traballo social, por iso non será ata finais dos anos sesenta e principios dos setenta cando xurdan os fundamentos intelectuais e políticos necesarios para a reorientación crítica da teoría e da práctica. Pero aínda que haxa un gran entusiasmo intelectual, é difícil traducir todo este fervor nunha práctica diaria.

Os novos pensadores estaban collendo a ideoloxía e o poder cara a novas direccións, novas formas de explicar como a estrutura social afectou a psicoloxía persoal da poboación. Será nos anos oitenta cando se orixinen avances significativos na práctica do traballo social, dando ferramentas como a información para poder influenciar na práctica profesional e poder seguir progresando nas ciencias sociais e alimentar o coñecemento do traballo social.

Como parte desta transición, os académicos buscaron maneiras prácticas e teóricas para poder avanzar máis rápido e levar á práctica toda a teorización exposta. Comezaron por aceptar que os traballadores sociais actuaban como axentes do control social e para reducir este impacto axudaron a clase obreira a expoñer o funcionamento inxusto do sistema no que estaban inmersos e con isto puxeron no seu poder o coñecemento político necesario (Corrigan and Leonard, 1978), para entender a verdadeira natureza da situación e recuperar así algo de poder e control.

Máis poderosa sería a acción grupal, esta podería levar a cabo demandas para reclamar dereitos como: a vivenda digna ou ter voz visible para o desenvolvemento da comunidade. A unión dos clientes e dos servizos podería significar cambios políticos e lexislativos, subministrar de dereitos a todas esas persoas ás que lles foron negados.

Foron estes cambios, dos anos sesenta, setenta e sobre todo oitenta os que fixeron posible a posta en marcha destas novas prácticas e teorías sociais.

O traballo social crítico, polo tanto, foi inspirado por moitas ideas xeradas pola teoría crítica social e radical entre outras. Os teóricos críticos examinaron o carácter socialmente construído e ensinan como existen grupos sociais poderosos e dominantes que son capaces de xustificar as inxustizas mediante o control da linguaxe dos medios de comunicación, da educación e da política e de todos aqueles ámbitos que o sistema pode controlar.

Outra parte que os teóricos críticos expoñen como parte do problema social son as influencias tradicionais da psicoloxía cognitiva de comportamento

e psicodinámica, son os psicólogos os que lles axudaron aos traballadores sociais a patoloxizar os usuarios, isto significa que os profesionais apartaban a vida da causa real, das necesidades e dificultades das persoas, afastando o poder das estruturas sociais inxustas e a distribución desigual de poder. Non obstante, son moitos os pensadores que sentían que unha análise marxista do poder e do dominio en termos rigorosos de clases e economía era demasiado sinxela, isto non explica a opresión e a dominación sufrida por moitos outros grupos da sociedade. Os problemas de poder e de control afectaron o día a día, a vida ordinaria, esta preocupación chamou a unha nova análise, unha que fixaba a súa visión crítica na sociedade, na política, na vida diaria e nas relacións habituais. De todas maneiras os grandes trazos da sociedade seguían estando ordenados e estruturados en reflectir os intereses dos poderes (control dos medios de comunicación, educación, tecnoloxía).

Polo a tanto a práctica do traballo social crítico, pretende subministrarlles aos traballadores unha teoría baseada na práctica e a relevancia desta, proporcionar coñecementos formais e analizar o dinamismo do poder, pretendendo “utilizar a práctica para interrogar a teoría e viceversa” (Howe, 2009, p. 20)

Identidade profesional, as representacións do poder e o poder produtivo e o reconsideración da orde social

O poder e a identidade son materias fundamentais para a teoría do traballo social crítico. Estes enfoques críticos resaltan o carácter político do traballo social e amosan como elementos opostos a relación entre traballadores e usuarios, debido a súa experiencia, o seu acceso ao poder e os seus intereses.

Os autores críticos distinguen o privilexio do poder, derivado da clase social e da categoría profesional, isto denota a constante opresión que sofren os usuarios (Ward e Mullerder, 1991). As declaracións do traballo social crítico no ámbito colaborativo entre traballador e usuario están dominadas polo obxectivo de potenciar as igualdades na práctica profesional, pero o poder do traballador vese condenado a moral con respecto á práctica igualitaria e de diálogo, e ten como efecto a diminución do poder do usuario en contraste cos traballadores sociais.

A distinción entre traballadores e usuarios como elementos opostos, poñen en manifesto as relacións entre estruturas sociais globais e relacións locais de poder e identidade. Á parte estes enfoques toman como referencia as dimensións opresivas da práctica profesional, en especial das desigualdades, da explotación e das relacións existentes entre traballador e usuarios do estado de benestar.

Os pensadores críticos distinguen tres elementos oriúndos do poder ao que acceden os traballadores. O primeiro é o poder concedido pola categoría ou clase social media a que pertence o traballador. Outra distinción que realizan os autores críticos, é o interese persoal dos traballadores, este beneficio persoal vese afectado polo mantemento do seu statu quo comprometendo a súa capacidade e compromiso coa transformación social. O segundo elemento é a autoridade que o estado de benestar concede aos traballadores para reprimir os desacordos que existen entre as masas (Healy, 2001, p. 97). O resultado de ser traballadores por e para o estado prioriza as leis e as normas antes que os intereses dos usuarios.

O terceiro elemento orixinario do poder é o derivado da categoría profesional. Esta identidade profesional submínistralle, de forma indirecta e directa, poder ao traballador social. As relacións entre os suxeitos e os traballadores parten da desigualdade, ao traballador concédeselle o prestixio da voz experta mentres que o usuario se categoriza nunha voz inexperta e marxinaada.

É así que os autores críticos afirman que as relacións de poder entre traballadores e usuarios son unilaterais, xerárquicas e desiguais, entenden o poder profesional como acceso ao poder e ao saber lexítimo que é transmitido por medio desa situación privilexiada, dentro dunha estrutura social e que é inmutábel en calquera contexto. As estratexias da práctica crítica alenta a redistribución do poder, pero tamén reconece que as diferenzas de poder entre os traballadores e os usuarios non se poden erradicar por completo.

Por outra parte, na teoría crítica o poder aparece como unha posesión das clases privilexiadas dentro dunha estrutura social global. Ao ser destacado o carácter político da práctica profesional, os traballadores sociais críticos representaron os traballadores e os usuarios de forma dualista: os “poderosos” e os “indefensos”. Pero autores como Foucault, mostran o poder como ubicuo. Foucault rexeita a idea de que o poder estea vinculado a determinadas identidade como é neste caso a do traballador social profesional. O poder opera por medio de discursos e prácticas que son específicas de determinadas situacións institucionais. A igual que os teóricos críticos Foucault, reconece que os traballadores que están en contacto directo cos usuarios, encarnan o poder en comparación cos demais.

A análise de Foucault indica que a orde social se atopa en todos os traballos que están en relación directa con persoas, aínda que o poder adoita adoptar formas distintas segundo o contexto da práctica.

Dada a idea negativa de poder que invade gran parte da teoría do traballo social crítico, quizais provocou que non se predispón o poder e o control,

elementos que son necesarios someter a crítica para que se produza unha interacción máis produtiva entre a teoría da práctica crítica e social.

Polo tanto, as teorías críticas esixen un recoñecemento completo e constante da desigualdade estrutural, aínda que permita a coexistencia e o desenvolvemento no tempo doutras relacións de poder e de identidade.

O traballo social como aparello ideolóxico do estado

Os traballadores sociais críticos e outros teóricos postestruturalistas críticos, en especial (Foucault, 1991), comparten que o poder exercido polos profesionais que están en contacto directo coas persoas é maligno. Este poder profesional non debe ser entendido como o poder inmerso en todas as partes, xa que xeneralizar o poder dende un só punto de vista provoca que pasen desapercibidas outras activacións deste.

A crítica do poder profesional habilita a capacidade dos usuarios para que recoñezan os coñecementos e capacidades conseguidos mediante a súa experiencia, orientando as prácticas cara unha potenciación do usuario e un desengano da mestría profesional ou dese saber hexemónico.

A existencia dunha identidade profesional como núcleo do poder nas relacións da práctica profesional, ocultou a importancia das identidades do traballo nos tipos de poder e de saber que os traballadores sociais transmiten na súa práctica profesional. A transmisión de información é transversal, as experiencias vividas dos usuarios, concordan coa formación de relacións entre traballador e usuario, pero hai que destacar que se o usuario converte o saber vivido no centro indiscutible da verdade, pode ter efectos contraproducentes para o diálogo entre profesional e usuario. Ao igual que o saber profesional serviu para destacar outros saberes non profesionais, o traslado do núcleo da verdade a experiencia vivida pode pasar por alto a complexidade deste saber vivido. A posibilidade dunha excesiva simplificación, deriva en que hai certos saberes vividos evidentes; por exemplo podemos asumir que as persoas comparten un saber común a causa das súas identidades de xénero ou raza (Healy, 2001, p.117), pero outras formas de saber, como o coñecemento histórico dá orixe de clases sociais e das experiencias pasadas, non sempre son evidentes nin ten porque ser axeitado descubrilos no contexto da práctica.

A crítica do profesionalismo promovida polas teorías críticas é limitada porque non pasa por alto a diversidade das relacións de poder e saber que se orixinan nas formas de traballo dos servizos directos. Os traballadores sociais realizan tarefas que van dende problemas íntimos, vitais ou prácticos ata os seus propios coñecementos e destrezas, estas capacidades axudan a

expandir o seu campo de discusión e levalos a depender máis das identidades independentes que dos traballos técnicos concretos.

O diálogo crítico entre usuario e traballador impón que se poida interrogar e cuestionar o saber profesional, como todos os saberes. Non obstante, a ausencia de diferenciación entre o poder e o saber que xorden en determinados modos de traballo directo coas persoas usuarias, leva a estratexias da práctica profesional que impulsan unhas críticas indiscriminadas do persoal de benestar social. Estas críticas son fomentadas polo Estado son o efecto dos procesos de dominación e como diría Foucault (1980d): “non quero dicir que o Estado non sexa importante; o que quero dicir é que as relacións de poder e, polo tanto, a análise que debe facerse delas esténdese máis ala dos límites do Estado”. Para Foucault, o poder e os discursos están interrelacionados, non hai ningún espazo sen poder e como é algo que sempre está presente o traballador social crítico debe comprender o poder para utilizalo e potencialo en determinados contextos locais da práctica (Healy, 2001, p.161).

Esta potenciación está danada e reflíctese no libro *A vontade de saber* de Foucault do ano 1981, nel afirma que as ciencias sociais, nas que se basean os profesionais asistenciais, puxeron en marcha a vixilancia e a disciplina das poboacións marxinaadas.

CONCLUSIÓN

O percorrido trazado a través destas páxinas fai posible mostrar como a noción de poder expón por Michel Foucault outorga novas miradas sobre o exercicio do poder no ámbito do Traballo Social. Neste sentido, Foucault ofrece importantes alternativas de análise da noción de poder para realizar un estudo das sociedades contemporáneas de cara o predominio de posturas que abordaron o poder dende unha perspectiva instrumental e negativa, que non da resposta aos cambios sociais. Problematizar sobre o exercicio de poder co obxectivo de observar criticamente a realidade social e profesional, invita a involucrar elementos conceptuais das Ciencias Sociais, neste caso particular, os que provee o filósofo Michel Foucault, dado que os seus expoñentes crean a rotura coas formas tradicionais de abordar o poder e proporcionar unha visión estratéxica na que o poder se concibe como un espazo de relacións, dentro da cal xurde a subxectividade, elemento que a súa vez se transforma e se produce mediante as prácticas sociais nas cales se exerce poder. Os estudos sobre o poder que se analizan ao longo do traballo, revelan a existencia de diversos enfoques e aproximacións en torno ao concepto de poder, así como a importancia de conceptualizar sobre el, sobre a finalidade do exercicio e as persoas que se ven involucradas. Neste traballo predomina a noción de poder como ferramenta de xestión por parte do Estado, o cal quere que haxa uns resultados esperados e uns obxectivos antepostos.

De maneira adicional, a idea de poder que prevalece neste estudo está sustentada como unha noción positiva e produtiva. É así que o poder está en continuo movemento, cambio, transformación e asociado aos requirimentos do orde produtivo.

Frente ao anterior Foucault permite comprender como o poder disciplinario se integra no cotián dos individuos, dos procesos e relacións sociais, en concreta as relacións entre profesional e usuario do sistema. O exercicio de poder, a interiorización e a reprodución das súas técnicas de disciplinamento e vixilancia, provoca que os individuos modifiquen de forma consciente ou non, as súas accións.

Toda esta forma de pensar exposta por Michael Foucault mostra tamén como os discursos implantados están cheos de poder, isto fai virar a mirada as distintas formas de poder exercidas sobre e que exerce o propio individuo, isto crea que a verdade, o poder e o saber estean intimamente relacionados.

Para finalizar, temos que ter claro que o poder non o posúe un pequeno grupo de poboación, non é propiedade de ninguén, é a estratexia. Neste sentido, o poder non se posúe, exercese e os seus efectos non son atribuíbles a unha apropiación se non a certos dispositivos que lle permiten funcionar.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Álvarez-Uría, F., & Varela, J. (1994). *Microfísica del poder*. Madrid: Las Ediciones de La Piqueta Seseña.
- Álvarez-Uría, F., & Varela, J. (1996). *El orden del discurso*. Madrid: La Piqueta.
- Blengino, L. (2018). *El pensamiento político de Michel Foucault*. Madrid: Escolar y Mayo Editores S.L.
- Castro, E. (2004). *El vocabulario de Michel Foucault*. Buenos Aires:
- UNQUI-Prometeo.
- Corrigan, P and Leonard, P. (1978). *Social Word Practice under Capitalism*. London: Macmillan.
- Foucault, M. (1986). *Vigilar y castigar. Nacimiento se la prisión*. Madrid: Siglo XXI
- Foucault, M. (1993). *Poderes y estrategias*. Madrid: La Piqueta

- Foucault, M. (2000b). *Historia de la sexualidad 1: La voluntad de saber*. México: Siglo xxi editores.
- Foucault, M. (2003). *Vigilar y castigar: nacimiento de la cárcel*. Buenos Aires: Siglo XXI Editores.
- Bouchard y S. Simon (1997). *hystory of systems of thought*. Oxford, Basil Black.
- Healy.K (2001). *Trabajo Social: Perspectivas contemporáneas*. Madrid: Ediciones Morata.
- Howe. D (2009). *A brief introduction to Social Work*. London: Palgrave.
- Nietzsche, F. (1887). *La genealogía de la moral*. Madrid: Alianza.
- Pons. H (2006a). *Seguridad, territorio, población*. Buenos Aires: Fondo e Cultura Económica.
- Pons. H (2007), *Nacimiento de la biopolítica*. Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica.
- Vázquez. J (2008). *Nietzsche la genealogía la historia*. Madrid: La Piqueta.
- War, D and Mullender, A. (1991). “Empowerment and oppression: an indissoluble pairing for contemporary social work”, *Critical Social Policy*. London: HMSO